

Musiken bortom sfärerna

Att tänka på musik och teologi med Augustinus¹

Stefan Lindholm

Redaktör för *Theofilos*, NLA Mediehögskolen Gimlekollen
stefan.lindholm@nla.no

Introduktion

I kyrkofadern och biskopen av Hippo Augustinus (354–430), möter vi en av den kristna kyrkans mest inflytelserika och dynamiska teologer.² Han hade en förebildande förmåga att med den kristna tron som grund ta tillvara och utveckla det bästa av sin tids bildning. Vi skall få bekanta oss med några av Augustinus grundläggande tankar om musik och teologi. Men istället för att enbart redogöra för hans ståndpunkter kommer jag läsa honom konstruktivt, genom att försöka undersöka vad vi i vår tid kan ta tillvara och utveckla.

I de två första avsnitten tecknar jag Augustinus ibland lite tvehågsna förhållande till musiken givet hans bakgrund; till stor del en följd av en intellektualiserad syn på musiken. Jag försöker i det tredje avsnittet visa på hur man kan modifiera en grundläggande augustinsk syn på musik och teologi med teologen David Bentley Hart som exempel. Sedan kopplar jag samman några av Augustinus mest kända teologiska tankar om att bruka och njuta med musiken för att komma till rätta med ett grundläggande dilemma som han lämnat oss. Här argumenterar jag för att musiken bör ses som en ikon istället för en idol. Jag avslutar med några korta reflektioner om vad musiken faktiskt kan lära oss teologiskt.

Sfärernas musik

I dag tänker vi att musiken är en produkt av mänskliga krafter som använder fysiska medier för att uttrycka och utforska oss själva. Låt oss kalla en sådan uppfattning antropocentrisk. Men så har det inte alltid varit. Författaren J.R.R. Tolkien ger uttryck för en förmodern vision av musiken som grundad i det gudomliga och skapelsen, som ett musikstycke i sin mäktiga skapelsemyt:

I begynnelsen var Eru, Den Ende, han som i Arda kallas Illúvatar; och han formade först av allt ainur, de heliga, som var hans tankes barn, och de var med honom innan någonting annat skapades. Och han talade till dem och gav dem musikaliska teman; och de sjöng för honom och han gladdes därvid. Men mycket länge sjöng de bara envar för sig eller bara för ett fåtal tillsammans medan de andra lyssnade; ty envar av dem förstod bara den del av Illúvatars sinne varur han själv kommit, och deras förmåga att förstå sina bröder tillväxte mycket långsamt. Men ju mer de lyssnade, desto djupare blev deras förståelse, och de tillväxte i samklang och harmoni [...] ainurs röster [började] gestalta Illúvatars tema och oändligt skiftande melodier blandades och bildade en väv av klanger som bredde ut sig bortom hörhåll [...] och musiken och dess eko drog ut i Tomrummet och detta var inte längre tomt.³

Det Tolkien i mytens form påminner oss om är att det fanns en tid då man tänkte sig att musikens varande och existens föregick människans musicerande. Snarare än att vara en källa till musiken var människan blott en kanal, eller resonanslåda för den kosmiska och gudomliga musiken. Den gängse antika uppfattningen om pågående kosmisk musik, en *Musica mundana*, var den rådande ända in på 1500-talet i väst. I de platoniska och pythagoreiska traditionerna tänkte man sig t.ex. att det var himlakropparnas rörelser som gav upphov till musiken; därför talade man om ”sfärernas musik”. Musiken var, i dessa traditioner, ytterst sett de exakta matematiska proportioner som existerade i en immateriell sfär som bara var åtkomligt för det filosofiskt reflekterande intellektet. Universums grundstenar, sfärerna, var konstituerade matematiskt och när musiken ljud kom man i direkt kontakt med den yttersta verkligheten. Det fanns också de i denna tradition som tänkte sig att musiken uppstod i kosmos från gudarnas musicerande. Låt oss kalla detta en kosmocentrisk musikuppfattning. Med denna musikaliska vision följde att den hade möjligheten att ”stämna” själens förmågor och ingjuta dygden – men även det omvända, att missbruk och överflöd av musik kunde förstöra själen.⁴

Augustinus och musiken som ett tveeggat svärd

Augustinus tog över den kosmocentriska musikuppfattningen men utvecklade den i en kristen riktning.⁵ Istället för att sfärernas harmoni var grunden för kosmos, eller gudarnas musik, menade biskopen av Hippo att kärlek är grunden för kosmos. Och inte kärlek i vilken mening som helst, utan den kärlekens ordning (*ordo amoris*) som har sin rot i Guds treeniga liv.⁶ Den kosmiska harmonin är inte den

grundläggande harmonin; den grundläggande harmonin i universum finns i Gud, vilket leder till den häpnadsväckande tanken att *Gud i sig själv är musik*. Augustinus menade att Gud, på ett obegränsat sätt, exemplifierar alla de grundläggande egenskaper som vi tillskriver musiken på ett begränsat sätt. De abstrakta entiteter så som proportioner, vilka platonikerna och pythagoréerna spekulerade kring, flyttade nu in i Guds väsen så att säga.⁷ Låt oss kalla detta för en teocentrisk musikuppfattning, eftersom musiken tar sin utgångspunkt i vem Gud är.

Augustinus börjar sin reflektion med musiken i den kroppsliga formen, det hörbara.⁸ Musiken klingar genom människans kropp, genom sinnena och den musikaliska aktiviteten. Själens lyssnar och reagerar på det som sker musikaliskt i kroppen och försöker bevara det hörda i minnet och till sist bedömer förnuftet det hörda. Genom denna process som innefattar musik, kropp och själ i samspel, kan människan erhålla intellektuell kunskap om det som är verkligt vetbart, det som är *intelligibla*. I likhet med de många antika filosofer antog Augustinus att det finns något som är högst vetbart och att denna verklighet inte är materiell. Detta hänger ihop med ett metafysiskt antagande, nämligen att det immateriella är det som har mest vara, mest beständighet. Som kristen, identifierar Augustinus naturligt nog Gud som det högst vetbara eftersom Gud äger högst vara. Till Guds fullkomliga sätt att vara kan varken något tilläggas eller dras ifrån till skillnad från skapade varelser som kan fullkomligas eller sluta existera.

Här bör moderna västerlänningar – med sin ständiga tillgång till musik från världens olika hörn – förstå att Augustinus inte tänkte på musik på ett annat sätt. För Augustinus var *musica* främst en

teoretisk övning där den praktiska utkomstens ideal var enstämmig sång där ordens betydelse stod över musikens betydelse.⁹ Så när Augustinus som filosof och teolog tänker på musik tänker han alltså på det som en perfekt vetenskap, i pythagoreisk anda men med en teocentrisk kvalifikation.

Men trots sin intellektualistiska syn på musiken ger han tyngd åt sin egen känslomässiga hänryckning när han som nyomvänd hörde de sjungna hymnerna i Ambrosius kyrka.

Hur grät jag inte i dina hymner och sånger, hur greps jag inte av din kyrkas ord som ljud så ljuvt! Dessa ord brusade i mina öron, sanning strömmade till mitt hjärta, mina fromma känslor svallade och tårarna forsade – och allt detta var gott för mig.¹⁰

Vanligtvis menar som sagt Augustinus att orden skall tydligt vara överställda musiken, deras riktning mot Gud skall verka så att inte själen dras ner av kroppens njutningar vid de vackra ljuden. Därför föredrog han måttfullhet och minimalism i den ackompanjerande sången i kyrkan.¹¹ Men den nyomvända Augustinus verkade alltså inte konsekvent bry sig så mycket om en sådan uppdelning. Här finns en spänning mellan hans egen rapporterade erfarenhet, som är djupt kroppslig och känslomässig, och hans ideala syn på musiken i församlingen, som är minimalistisk och rent ”instrumentell” (om ordskämtet tillåts). Man kan undra om detta är en regelrätt motsägelse eller om Augustinus gått igenom en utveckling av något slag. Oavsett vad som är fallet kan vi notera att han vid ett annat tillfälle skriver mer medlande, nämligen att musikens förtrollande inverkan på församlingen kanske har en roll att spela trots allt för de själar som inte kommit lika långt i sin färd mot Gud.

Men när jag minns de tårar jag göt vid gudstjänstsången när jag just återvunnit min tro, och att det nu inte är av sången jag grips utan av orden som sjungs, när de sjungs med en klar röst och i ett välfunnet tonläge, då erkänner jag åter nyttan med detta bruk. Så vacklar jag mellan den fara som ligger i njutningen och i den läkedom jag upplevt; utan att uttrycka någon oåterkallelig åsikt känner jag mig snarare manad att godta bruket att sjunga i kyrkan, så att en klenmodig själ genom en sådan örontröst kan väckas till gudfruktig känsla. Men när det händer att jag grips mer av sången än av det som sjungs, då erkänner jag att jag syndar och förtjänar straff – då skulle jag hellre vilja slippa höra någon sjunga. Sådan är jag!¹²

Det verkar som att musiken är ett tveegat svärd för Augustinus: å ena sidan kan musiken leda till en större insikt och kärlek till Gud, men musiken kan å andra sidan också binda en människa i ett slags sentimentalism. Även om Augustinus syn på musiken är konfliktfylld kan vi ändå fullt ut erkänna att det finns ett grundläggande *teologiskt och andligt* problem med musiken: att den både kan leda oss till och från Gud. Vi skall återkomma till denna hos Augustinus allmänna grundproblematik. Men innan vi kommer dit vill jag kort diskutera en utveckling av det Augustinska arvet hos en samtida teolog.

Augustinus *redivivus*: David Bentley Hart

Trots de spänningar och begränsningar i Augustinus syn på musiken som jag i korthet antytt ovan så tror jag att vi kan lära oss något av honom. Det är framförallt den teocentriska visionen av musiken som jag tror vi har något att lära oss av i en materialistisk och postmodern tid, där musiken tenderar att bli ett uttrycksmedel för självet.¹³ Jag skulle därför vilja lyfta

fram den oefterhärmlige teologen David Bentley Hart, som försvarat denna förmoderna kristna vision av musiken i Augustinus anda.¹⁴ Det betyder inte att han därmed okritiskt har anammat de med Augustinus medföljande uppfattningarna: den intellektualistiska synen på musiken och att det monofona står över det polyfona samt att den teoretiska förståelsen av musiken står över det praktiska framförande av musiken.¹⁵ Men i likhet med Augustinus säger Hart att Gud i sig själv är oändlig musik och skapelsen ett utflöde, ett eko, av den gudomliga musiken. Han utvecklar detta:

Eftersom Gud är treenig, och skapelsen en sång som delas mellan Personerna, är Gud kontexten i vilken varats polyfoni uppstår, i vilken även tystade röster är bevarade och lovade en upprättad del i skapelsens lovprisning. Så som Gud är ”platsen” för åtskillnad hör allt avstånd till Guds distans, alla sanna skapade intervaller är ”proportioner” och ”analogier” till den oändliga intervallen och all skapad musik deltar i hans oändliga musik.¹⁶

Hart hävdar här att det finns i Guds väsen en analogi till tonal och rytmisk skillnad och likhet. Därmed blir också Gud, som i Tolkiens skapelsemyt, den som anger skapelsens temata. Gud ger därmed skapelsen form och frihet genom att låta allt skapat utveckla en egen stämma i förhållande till det gudomliga temat. Men även de stämmor (likt figuren Melkor hos Tolkien) som vill ”spela efter egen pipa”, menar Hart, har Gud makt att ”frälsa” i sitt oändliga förråd av harmoni. Givet Harts förkärlek för kontrapunktisk musik är det inte så förvånande att han säger att Johann Sebastian Bach är den ”störste bland kristna teologer”. Hart menar att ingen musiker har som Bach visat att

skönheten i sig rymmer det oändliga genom att i sina kompositioner inrymma ett slags oändlighet i fråga om tematiska utvecklingar i sin musik.¹⁷ I sig själv är Gud som treenig en oändlig gemenskap av pulserande liv, av enhet och mångfald. Grunden för all musikalisk rikedom och variation finns alltså i Guds väsen där det finns oändlig spänning och upplösning, rytm och tonalitet. Musiken blir en reflektion av detta gudomliga liv, skapelsen en upprepning av den gudomliga sången.

Hart får här stå som exempel på en riktning i vilken Augustinus teocentrism skulle kunna leda. Den teologiska vinsten med Harts bidrag är det ger en integritet åt musikens egenart och mångfald som ett vittne till skapelsens och Guds godhet samtidigt som musiken får en reell förankring i Gud som skapare och återlösare.

Augustinus oro över hur musiken kan leda oss vilse kvarstår dock, eftersom den har en förmåga att trollbinda den mänskliga kroppen och själen. I ett par avslutande reflektioner vill jag först lyfta in några tankar från Augustinus teologi som kan hjälpa oss (och kanske Augustinus själv) att sätta saker och ting i perspektiv.

Musiken som ikon

I *De Doctrina Christiana* visar Augustinus hur våra begär och vår kärlek bör orienteras.¹⁸ Han hävdar att allt skapat skall brukas eller användas (*uti*) för att Gud skall njutas eller älskas (*frui*): ”Av alla dessa ting bör endast de njutas som jag anfört som eviga och oförgängliga. De andra däremot bör brukas så att de leder till att njuta dessa.”¹⁹ Allt skapat skall orienteras mot Gud (*referre ad deum*) som det högsta och mest åtråvärda. Han tillägger: ”När du njuter en medmänniska i Gud är det snarare Gud du njuter än denna människa.”²⁰ Den snäva tolkningen av Augustinus distinktion ger

intrycket att inget skapat kan vara ett ”mål-i-sig-själv”, värt att älskas och njutas. Denna förståelse blir problematisk när vi tänker på de etiska konsekvenser det får när vi uppmanas att inte se på våra medmänniskor som mål-i-sig-sjelva utan blott medel för att kunna njuta Gud. På sådana grunder, efter påverkan från Immanuel Kants etik, har Augustinus kritiserats (ofta kombinerat med en snäv tolkning av Augustinus syn på den materiella skapelsen, kroppen och sexualiteten i synnerhet).

Men det finns goda skäl att anta att denna snävare förståelsen inte är i linje med vad Augustinus avsåg. Istället bör vi börja med det faktum att vi är älskande varelser, som också genuint älskar de ting som vi använder. Men istället för att förminska dessa jordiska kärleksband blir de istället starkare när de orienteras mot Gud. När jag älskar min nästa eller rör om min kropp så gör jag något som är gott, även om min nästa och min kropp i en strikt mening är medel för mitt njutande av Gud. Varför? Jo, för att alla skapade ting, så som min nästa eller min kropp, är tecken som refererar till Gud. Så när jag älskar min nästa och rör om min kropp så gör jag det ”i” Gud så att säga eftersom min nästa och min kropp är ting som refererar till något bortom sig, till Gud.²¹ Den kristne filosofen James K. A. Smith översätter Augustinus distinktion mellan att bruka och njuta till att tala om *idoler* och *ikoner*.²² Här används termerna i den ursprungliga meningen. En ikon refererar då till ett ting eller tecken som pekar bortom sig själv, eller ett fönster som är öppet mot Gud. En idol är i själva verket det vi på svenska kallar för en avgud, att göra något skapat till Gud. Denna distinktion kastar ljus över den mellan att använda och njuta skapade ting: oordnad kärlek är en form av idoliserande, avgu-

dadyrkan, men en ordnad form av kärlek gör att allt skapat blir ikoner som pekar mot Gud.²³ C S Lewis uttryckte en gång en tanke som på många sätt fångar det Augustinus sannolikt ville ha sagt:

[O]m vi betraktar de ogenerade löften om belöningar som utlovas i evangelierna och vilka hisnande belöningar det är fråga om, verkar det snarare som om Kristus upplever våra högsta önsknningar som alltför blygsamma än som alltför överdrivna. Vi är halvhjärtade varelser som envist nöjer oss med drycker, sex och värdslig framgång när vi erbjuds glädje utan gräns, precis som ett okunnigt litet barn som vill fortsätta baka lerkakor i slummen för att det inte kan föreställa sig vad ett erbjudande om en semester vid havet innebär. Vi nöjer oss med alldeles för litet.²⁴

Så istället för ett förnekande av jordisk kärlek till förmån för en gudomlig kärlek kan vår jordiska kärlek få ett sammanhang i vilket det kan blomstra, eftersom när vi får lära oss att i vår kärlek till allt det skapade goda, finns en transcendent aspekt som ger dem ett djup och mening.

Om vi överför dessa tankar till musiken kan vi säga att den bör fungera som en ikon. Detta förklarar kanske i viss mån Augustinus oro kring musikens funktion – den har makt som både kan föra oss nära och långt från Gud, på ett sätt som få andra skapade ting kan. Vår kärlek till musiken, detta jordiska ting med en aura från en annan värld, kan stämma vår själ, våra begär, så att vår kärlek kan ordnas mot sin källa och mål. Samtidigt finns det en fara att vi gör musiken – och i våra dagar musikalisk stil, uttryck och smak – till en idol, till något som inte refererar bortom sig själv utan som blir sig själv nog. Den blir antropomorf. Här tror jag att de som har rört sig i kyrkans och teologins värld har erfarenheter av försam-

lingsmusik som man snarast kan betrakta som en idol och inte en ikon; musik som inte tjänar att lyfta hjärtat till Gud i samklang med innehållet utan blivit ett effektivt medel för kollektiv och individuell sentimentalism. Det finns givetvis en extra ironi i att musik som är gjord för att leda till lovsång och tillbedjan av Gud inte lyckas göra det, utan vänder sig inåt istället för utåt. Men det är egentligen, i Augustinus värld, bara ett av många exempel hur man gör sig en avgud.

Att lära sig teologi genom musiken

Ovanstående resonemang om att bruka och älska musiken leder inte till slutsatsen att den får en minimalistisk och rent "instrumentell" funktion. Tvärtom, med musiken som ikon blir den i sig ett rikt fenomen som kan njutas på ett djupare sätt, eftersom den är insatt i en relation mellan det skapade och Skaparen, än om den skulle förbli ett frikopplat fenomen enbart orienterat mot mitt jag. Musiken kan då också lära oss teologi – men inte med språkets uttrycksmedel, utan genom att den, som Augustinus och den antika traditionen alltid hävdade, ordnar vår kärlek och längtan i det jordiska sammanhanget mot Gud. Musikern och teologen Jeremy Begbie talar om att bedriva "teologi genom konsten" (*theology through the arts*), d.v.s. att konsten och musiken kan lära oss teologi. Det musiken kan lära oss teologiskt är inte direkt översättbart till det som vi lär oss förmedlat genom språk – men likväl kan den kommunicera ett innehåll, och kanske ännu mer, en *hållning* gentemot Gud och skapelsen.²⁵ För i den klassiska traditionen hörde musiken intimt samman med människans andliga formation, hennes pilgrimsfärd mot gudslighet. Låt mig i Augustinus anda avslutningsvis nämna två saker musiken kan lära oss. För det första, musiken kan lära oss, på ett sätt

som annars kanske bara den kontemplativa bönen annars kan, att släppa taget om tiden, att leva med musikens rytm och inte efter min egen, och på så sätt (existentiellt) lära känna min status som skapad, beroende och tidslig varelse. Det är en sak att undervisa och predika om vår status som skapade varelser men det är en annan att lära sig detta genom att lära känna sin hållning. Rowan Williams säger att musik kan fungera som "a moral event", något som påminner oss om att vi inte kontrollerar världen och att vi inte fullständigt överblickar världens stora berättelse utan är delar i en pågående berättelse där Gud är författaren. Musiken kan därmed påminna oss om den destruktiva illusionen att vi skulle vara Gud och leda oss in i den större verkligheten att vi är skapade varelser.²⁶

Till sist, musiken kan understryka det goda i att leva i och genom det fysiska, rums-tidsliga kontinuumet, i vilket musiken vibrerar, och att Gud kan uppenbara sig genom detta medium. När vi sjunger eller spelar kommer vi i direkt kontakt med vår kroppslighet, och vår fysiska omgivning. Men i denna omgivning manifesteras i musiken något som inte går att reducera till enbart fysikaliska fakta. Musiken förmedlar något som har ett överflöd av mening och liv, som överskrider men tar sin startpunkt i vår fysiska verklighet. Här kan vi (likt Hart ovan) tala om att musiken kan fungera som en analogi till Guds själv-uppenbarelse i den konkreta historien, något som inte är reducerbart till fysikaliska fakta utan bär ett överflöd av mening och liv. Och främst ser vi detta i inkarnationen, ett slags epicentrum för Guds själv-uppenbarelse där det (för oss) osynliga Ordet, *Logos*, gör sig själv synligt – eller, för att slutföra musikanalogin det (för oss) ohörbara gör sig själv hörbart.

Noter

1. Denna artikel kommer också att ingå i ett dubbelnummer av Johannelunds teologiska högskolas *Ingång*.
2. Den klassiska Augustinusbiografen torde fortfarande vara Peter Browns mästerverk, *Augustine of Hippo: A Biography* (California: California University Press, 2000).
3. J.R.R. Tolkien, *Simarillion* (Stockholm: Nordstedts, 1999), 15
4. Begbie *Resounding Truth: Christian Wisdom in the World of Music* (Grand Rapids, MI: Baker Academic, 2007), kap. 3 samt 8–11.
5. Leo Spitzer, *Classical and Christian Ideas of World Harmony* (Baltimore: John Hopkins University Press, 1963), 19-20: "According to the Pythagoreans, it was cosmic order which was identifiable with music; according to the Christian philosophers, it was love. And in the *ordo amoris* of Augustine we have evidently a blend of the Pagan and the Christian themes: henceforth 'order' is love".
6. Martin Luther anammar denna tradition – han älskade musik som en gåva från Gud, vilken gör själen glad, driver bort djävulen och "skapar oskyldig glädje och fördriver raseri, liderlighet, högmod. Jag tilldelar musiken den främsta platsen jämte teologin." Citatet är taget från Appelquist, Recension av Mattias Lundbergs bok, *Martin Luthers egna toner och ord om musik i Kyrka och Folk*. <http://kyrkaochfolk.se/reformationen-fortsatter-att-firas-pa-musikens-omrade-del-2/> [anlitad 2018-04-05]
7. För skulle det finnas eviga former "vid sidan av" Gud så skulle deras status som skapade ting vara kontroversiell. Augustinus bekände Gud som allsmäktig skapare och därför måste också abstrakta entiteter så som matematiska tal, ideala former, proportioner etc. vara identiska med Guds väsen i någon mening för att inte vara ting mellan den skapade världen och Gud.
8. Se Henrik Tobin, *Ett gemensamt kosmos: Perspektiv på musik, liturgi och teologi* (Skellefteå: Artos & Norma, 2015), 202 ff.
9. I kyrkliga miljöer hade vid denna tid ackompanjemangsinstrument så som puka och cittra mer eller mindre försvunnit ur kyrkans gudstjänst. I nya testamentets tid var instrumenten omvittnade i den tidiga kyrkan. Det verkar som det var associationen med ett liv i utsavning i hedniska miljöer där sådana instrument begagnades som väckte de fornkyrkliga kristnas antipatier och ledde till förbud. Detta är givetvis beklagligt, eftersom det bygger på ett guilt-by association felslut.
10. Augustinus, *Augustinus bekännelser* (Skellefteå: Artos & Norma förlag, 2010), 215.
11. Augustinus kommenterar t ex i sammanhanget: "Det tycks mig säkrare att göra som jag minns att jag ofta hört om biskop Athanasius i Alexandria; Han lät psalmerna föredras med så måttfulla tonslingor att det lät som läsning snarare än sång." Augustinus, *Bekännelser*, 264
12. Augustinus, *Bekännelser*, 264-5.
13. Intressanta undantag för denna trend är artisterna Björk och David Bowie för vilka kosmos får stå före självet.
14. Hart, *The Beauty of the Infinite: The Aesthetic of Christian Truth* (Grand Rapids, MI/Cambridge: Eerdmans Publishing, 2003), 274–282. Han kommenterar om att Augustinus bidrog till utvecklingen från en kosmocentrisk till en teocentrisk vision, "Such a change in emphasis was natural; for Christian dogma all beauty and order belong eminently to the order of the trinitarian relations, and so have no basis profounder than love." [276]
15. Se Begbie, *Resounding Truth*, kap 3 för ytterligare kritiska kommentarer.
16. Hart, *Beauty of the Infinite*, 285 Min översättning. ["Because God is Trinity, and creation a song shared among the Persons, God is the context in which the polyphony of being is raised up, in which even silenced voices preserved, and promised a resorted share in creation's hymnody. As God is the "place" of what differs, all distance belongs to God's distance, all true creaturely intervals are "proportions" and "analogies" of his infinite interval, all created music participate in his infinite music"]
17. Hart, *Beauty of the Infinite*, 282 ff. I sammanhanget kontrasterar Hart Bachs musik (som han menar är sant kristen, eftersom den uttrycker Guds treeniga väsen) med Wagners musik som också sträcker sig efter det oändliga men som inte når det eftersom den bygger på en Hegeliansk logik.
18. För detta avsnitt har jag haft god hjälp av Nordlander, "Love and Body in some Selected Patristic Theologies" ([Opublicerat material] Cambridge University, 2010).
19. Augustinus, *Tolkning och retorik. De Doctrina Christiana* (Skellefteå: Artos & Norma förlag, 2006), 32
20. Augustinus, *De Doctrina Christiana*, 41
21. "Men den största belöningen är att vi kan njuta Gud, och att alla som njuter honom njuter varandra i honom." Augustinus, *De Doctrina Christiana*, 41.
22. Smith, *Speech and Theology: Language and the Logic of the Incarnation* (London & New York: Routledge, 2002), 120–9
23. Jfr. Efesiebrevet 5:5 och Psaltaren 115:2–8.
24. Lewis, *Världens sista kväll och andra texter* (Stockholm: Libris förlag, 2013), 24
25. Musikens "språk" är ett stort och spännande ämne. Min egen förståelse i dagsläget är att det musiken förmedlar är analogt med vad vårt ansikte och kropp kommunicerar utan ord. Det krävs en viss vaksamhet och öppenhet kring det utsagda men ändå kommunicerade i dessa rörelser för att förstå och kunna kommunicera tillbaka.
26. Begbie, *Resounding Truth*, 223.